

Ku rozwiązaniu zagadki Borysa Sawinkowa. Recenzja biografii autorstwa Konstantina M. Morozowa

Константин Н. Морозов, *Борис Савинков. Опыт научной биографии* (Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2022), 768.

Ważnym wydarzeniem wydawniczym w 2022 r., jeśli chodzi o badania nad historią Rosji przełomu XIX i XX w., było opublikowanie monografii Konstantina M. Morozowa o Borysie Sawinkowie pt. *Borys Sawinkow. Doświadczenie biografii naukowej*¹. Jej Autor to znany w Rosji i na świecie, w tym i w Polsce², badacz dziejów Partii Socjalistów-Rewolucjonistów, tzw. eserów³.

¹ Константин Н. Морозов, *Борис Савинков. Опыт научной биографии* (Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2022). Wszystkich tłumaczeń z języka rosyjskiego w artykule dokonał jego autor.

² Zob. Morozow, „Emigracja socjalistów-rewolucjonistów w Europie w latach 1907–1914: atmosfera moralno-psychologiczna i procesy odśrodkowe”, *Пamięć i Sprawiedliwość. Pismo naukowe poświęcone historii najnowszej* nr 1 (39) (2022): 15–39, <https://doi.org/10.48261/pis223902>.

³ Wybrane publikacje Morozowa: *Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг.* (Москва: РОССПЭН, 1998); *Судебный процесс социалистов-революционеров и тюремное противостояние (1922–1926): этика и тактика противоборства* (Москва: РОССПЭН, 2005); „Партия социалистов-революционеров накануне и в годы Первой мировой войны”, w *Первая мировая война и конец российской империи. В 3-х тт*, t. 1, *Политическая история* (Санкт-Петербург: Лики России., 2014), 392–469; „Источником слабости партии была ее тактика»: причины побед и поражений партии социалистов-революционеров в 1917 году”, w *Столетие революции 1917 года в России. Науч. сб. Сер. II. Исторические исследования 60. Труды исторического факультета МГУ. Вып. 108* (Москва: Издательство АО «РДП», 2018), 98–108; „Почему партии социалистов-революционеров не удалось реализовать свою демократическую альтернативу в 1917 году”, *Крестьяноведение* 3, nr 2 (2018): 55–70; „Это так не было»: дискуссии о терроре и отношении к нему в эсеровской партии в годы гражданской войны”, *Идеи и идеалы* 11, nr 1, z. 2 (2019): 327–355. Morozow jest współautorem kilku fundamentalnych zbiorów dokumentów dotyczących dziejów partii eserów oraz Borysa Sawinkowa: Сергей А. Красильников, Морозов и Игорь В. Чубыкин, red., *Судебный*

Książka została opublikowana w znanym rosyjskim wydawnictwie „Nestor-Historia” w nakładzie 700 egzemplarzy oraz liczby 768 stron. Składa się ze słowa wstępnego, omówienia źródeł i literatury, ośmiu rozdziałów, zakończenia oraz indeksu osobowego. Co charakterystyczne dla wielu rosyjskich wydawnictw ostatnich lat, publikacja, niestety, nie zawiera bibliografii czy też spisu literatury ani po każdym z rozdziałów, ani na końcu pracy. Można jednak uznać, że częściową rekompensatą jest solidne omówienie źródeł i literatury. W książce Morozow korzysta z licznych nieopublikowanych materiałów z trzech rosyjskich oraz dwóch zagranicznych archiwów (z Francji i Holandii). W dużej mierze opiera się jednak na wydanym przez Konstantina Morozowa i Ałę Morozową w 2019 r. zbiorze dokumentów o Sawinkowie i jego braciach pt. *Trzech braci (To, co było). Zbiór dokumentów*⁴. Ta licząca ponad 1 tys. stron publikacja zawiera ważne materiały nie tylko do badań nad politycznym życiorysem Sawinkowa, ale i ogólnie nad dziejami eserowskiego ruchu rewolucyjnego oraz rewolucją 1917 r. i wojną domową w Rosji. Sam wstęp do tego zbioru jest solidnym studium naukowym, liczącym prawie 150 stron. Może to zbyt wygórowane oczekiwanie, ale jeśli w przyszłości jakiś wydawca zdecydowałby się opublikować w języku polskim biografię Sawinkowa, to warto byłoby również wydać wspomniany powyżej zbiór dokumentów.

Klucze do biografii

Myślę, że recenzję najnowszej biografii Sawinkowa pióra Morozowa trzeba zacząć od stwierdzenia, że jest to wielowątkowa opowieść o politycznych dziejach Rosji przełomu XIX i XX w., z dość licznymi odniesieniami do współczesnej sytuacji ustrojowej i politycznej Federacji Rosyjskiej. W tym sensie jest to również historia działalności i ewolucji jednej z największych

процесс над социалистами-революционерами (июнь–август 1922 г.): Подготовка. Проведение. Итоги (Moskwa: РОССПЭН, 2002); Морозов, Алла Ю. Морозова і Татьяна А. Семенова (Рихтер), red., *Сын «вольного штурмана» и тринадцатый «смертник» судебного процесса с.-р. 1922 г.: Сборник документов и материалов из личного архива В.Н. Рихтера* (Moskwa: РОССПЭН, 2005); Морозов і Морозова, red. і przedm., „...Состарился и сутулился от избытка еврейства и народничества”: писатель, неонародник, этнограф Семен Акимович Ан-ский, Ан-ский С. А. *Народ и книга. Опыт характеристики народного читателя* (Moskwa: Common place, 2017); Морозов і Морозова, przygotowanie, wstęp і komentarze, *Три брата (То, что было). Сборник документов* (Moskwa: Новый хронограф, 2019); Анна А. Голосеева et al., oprac., Голосеева і Морозов, przedm., *Партия социалистов-революционеров в эмиграции. 1918 – начало 1950-х гг.: Документы и материалы* (Moskwa: Политическая энциклопедия, 2022).

⁴ Морозов, oprac., Морозова, przedm. і koment., *Три брата (То, что было). Сборник документов* (Moskwa: Новый хронограф, 2019).

rosyjskich partii politycznych początku XX w., czyli socjalistów-rewolucjonistów. Przedmiotem książki jest oczywiście analiza działalności jej bohatera, ale czytelnik nie traci z pola widzenia czasu i wydarzeń, w których przyszło mu żyć. W tym zakresie Autorowi udało się zachować właściwe proporcje i w czasie lektury nie można odnieść wrażenia, że narracja o epoce zaczyna odbiegać od głównego problemu publikacji. Stwierdzam też, że badacz znakomicie uchwycił i opisał dwie zależności: z jednej strony to, jak Sawinkow wpływał czy też próbował wpływać na Rosję, a z drugiej jak otoczenie i sama Rosja wpływała na niego. Dużą zaletą pracy jest to, że Morozow mimo zachowania ogólnego biegu chronologii zrezygnował z metody opisywania życiorysu Sawinkowa dzień po dniu, a skupił się na analizowaniu węzłowych problemów, które dotyczyły charakteru, dzieciństwa i życia rodzinnego, jego działalności rewolucyjnej i państwowej. Praca jest więc chronologiczno-problemowa.

Opisując najważniejsze sfery działalności i życia prywatnego Sawinkowa, Autor oparł się na dwóch osiach narracyjnych. Z jednej strony ukazał skomplikowanie charakteru bohatera biografii, określając to jego mozaicznością. W tej płaszczyźnie dość szczegółowo został przedstawiony jego rys psychologiczny. Zadanie to było zresztą trudne, gdyż Sawinkow to nie tylko polityk, ale również utalentowany pisarz⁵. A z drugiej strony opisał jego ideową i polityczną ewolucję – od bezwzględnego, ofiarnego i zawziętego przeciwnika caratu, po człowieka i polityka, który uznał władzę bolszewików.

Definicja „opozycyjnego terroryzmu”

Omawiając początek kariery Sawinkowa jako „terrorysty”, badacz przedstawił definicję, czym był tzw. eserowski terroryzm. Według niego w pełni odpowiada on tzw. opozycyjnemu terroryzmowi, którego nie można utożsamiać z takimi pojęciami jak czarnosecinny, czerwony, czy biały terror. Zgodnie z powyższym, pod terminem „opozycyjny terroryzm” rozumie polityczną działalność antyreżimowych ugrupowań, znajdujących się w opozycji do władzy i wywierających na nią nacisk za pomocą akcji przemocy, co do zasady przeciwko konkretnym nosicielom tej władzy. Tak miał być rozumiany „akt terrorystyczny” na przełomie XIX i XX w. W praktyce były

⁵ Tutaj warto wspomnieć, że w języku polskim wydano następujące utwory Sawinkowa: *Koń wrony*, tłum. i posł. Jan Gondowicz (Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1991); *Czwarty jeździec Apokalipsy*, tłum. Jerzy Giebułtowski (Słupsk: Textura Jerzy Giebułtowski, 2022); *Wspomnienia terrorysty*, tłum. Joachim Kwieciński, wstęp, przypisy i indeks Andrzej Szwarz (Warszawa: „Gryf”, 1991). Interesujące informacje w języku polskim o Sawinkowie znajdziemy również w pamiętnikach Karola Wędziańskiego; zob. Karol Wędziański, *Pamiętniki: wojna i rewolucja, kontrrewolucja, bolszewicki przewrót, warszawski epilog*, wstęp, posł., oprac. Grzegorz Eberhardt (Warszawa: „Iskry”, 2007).

to zamachy na przedstawicieli władz lub wysadzenie państwowych – w tym policyjnych – budynków. Natomiast „terror państwowy” oznaczał system siłowych, realizowanych za pomocą przemocy przedsięwzięć, skierowanych przeciwko określonym warstwom, klasom lub przeciwko całemu społeczeństwu. Podstawowymi narzędziami państwa w takiej walce były represje, realizowane przy pomocy specjalnych organów. Od tego należało odróżnić praktykę „zabójstwa politycznego”, które polegało na eliminacji wpływowych działaczy politycznych i społecznych. Zgodnie z tym „opozycyjny terroryzm” z „państwowym terrorem” łączyć miało jedynie umyślne stosowanie przemocy, prowadzące do zastraszenia i demoralizacji przeciwnika. Dlatego Morozow krytykuje koncepcje i narracje w historiografii wskazujące na np. „genetyczną więź” terroryzmu realizowanego przez opozycjonistów przeciwko caratowi z terrorem w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. oraz z terrorem, który realizowali bolszewicy, kiedy przejęli stery państwa.

Według Morozowa niezbędny do zrozumienia przyczyn tego, dlaczego część rosyjskiej inteligencji wystąpiła z aktami terrorystycznymi przeciwko carskiej władzy, był fakt pojawienia się głębokiego sprzeciwu wobec warunków panujących w samodzierżawnym Imperium. Chodziło bowiem o walkę o prawa polityczne jednostki i jej godność w życiu publicznym i gospodarczym. To właśnie miało być główną przyczyną obrania przez Sawinkowa drogi rewolucjonisty-terrorysty. Brak wolności politycznej był także przyczyną określonego zrozumienia wśród części rosyjskiego społeczeństwa pierwszych zamachów na carskich wyższych urzędników. Z kolei utwardzanie politycznego kursu przez carat wobec aktywniejszego społeczeństwa doprowadziło do rewolucji. W ocenie Morozowa przeświadczenie cara i jego otoczenia, że za pomocą silnego i zbiurokratyzowanego aparatu państwowego zduszą nastroje niezadowolenia i będą mogli kontynuować swój konserwatywny kurs polityki, okazało się tragiczne w skutkach.

Stąd Autor biografii stwierdził, że Sawinkow był produktem swojej epoki, gdzie część ówczesnej inteligencji rosyjskiej wystąpiła przeciwko autorytarnej i konserwatywnej władzy. W tym kontekście konstatuje, że aktualnie w Rosji takie rozumienie „ruchu wyzwolenczego” inteligencji przełomu XIX i XX w. „wyszło z politycznego leksykonu współczesnej Rosji” i zniknęło ze standardów, na podstawie których opracowywane są podręczniki szkolne do historii⁶. Ma to wynikać z faktu, że z jednej strony część współczesnych elit rosyjskich „zachwyca się carami-konserwatystami i [Piotrem] Stołypinem”, próbując szukać swoich duchowych korzeni i legitymacji „w starej, imperialnej Rosji”⁷. Z drugiej zaś inna część elit związana z państwem lub

⁶ Морозов, Борис Савинков, 707.

⁷ Ibid.

popierająca Kreml usprawiedliwia Józefa Stalina i jego politykę. I mimo zewnętrznych sprzeczności, które zachodzą między tymi dwiema opcjami, według Morozowa mają one fundamentalną cechę wspólną. Jest nią traktowanie społeczeństwa jako przedmiotu swoich planów, działań i źródła dochodów, a nie jako podmiotu historii. Tym samym potwierdził założenie, że współczesne elity państwowe Rosji patrzą na państwo jako na strukturę instytucjonalną, która jest tworzona wyłącznie od góry, przez wąskie kręgi elit-decydentów, a nie oddolnie przez społeczeństwo. W takim układzie to państwo dominuje w procesie rozwoju społeczeństwa i je zupełnie kontroluje. Czyli to właśnie państwo jest instytucją najważniejszą i najsilniejszą w rosyjskiej rzeczywistości. Dominuje ono nad obywatelami i poszczególnymi jednostkami. W takim układzie obywatele mogą włączać się w tzw. budownictwo państwowe jedynie według planów wąskiego czynnika decyzyjnego. Dlatego też, zarówno za caratu, jak i za reżimu komunistycznego, według Autora recenzowanej książki Rosja poradziecka z nieufnością lub wrogością odnosi się do rosyjskiej inteligencji, która mimo wszystko zachowała ciągłość z inteligencją z przełomu XIX i XX w.⁸, widząc w niej wielkie zagrożenie.

Niezwykle ważna jest ogólna ocena Autora biografii, że terroryzm, jako jedna z podstaw działalności partii eserowskiej, przyniósł jej szkody. Uważa, że decyzja eserów z lat 1901–1902 – aspirujących do bycia masową partią socjalistyczną – o zastosowaniu taktyki terrorystycznej była błędem. Można powiedzieć, że w latach 1903–1906 terroryzm eserów cieszył się określonym poparciem społecznym oraz sprzyjał ogólnemu rozwojowi sytuacji rewolucyjnej w Imperium Rosyjskim, ale po 1906 r. rewolucyjna fala opadła, a rząd przeszedł do kontrofensywy. Sama bojowa organizacja (dalej: BO) zaczynała mierzyć się z problemem infiltracji przez carskie służby specjalne oraz moralnymi dylematami dotyczącymi zastosowania takiej formy działalności. W tej płaszczyźnie należy zwrócić uwagę na szczegółową analizę sprawy Jewno Azefa⁹ w kontekście walki caratu przeciwko rewolucjonistom oraz jego związku z Sawinkowem.

W książce Morozow przypomina, że w przeciwieństwie do rozpowszechnionej tezy większość aktów terrorystycznych eserów zrealizowana była przez słynną BO, ale przez bojowe struktury miejscowych organizacji eserowskich. Przywołał dane historyka Michała I. Leonowa, który wyliczył,

⁸ O tych spostrzeżeniach Morozowa na współczesną rosyjską politykę historyczną Federacji Rosyjskiej napisałem w: Michał P. Sadłowski, „Rosyjskie wojny patriotyzmów”, *Plus Minus. Rzeczpospolita*, kwiecień 29–30, 2023, 37.

⁹ Tak zwana sprawa Azefa to zagadnienie związane ze spenetrowaniem Partii Socjalistów-Rewolucjonistów przez prowokatora i agenta Jewno Azefa, który działał na polecenie i we współpracy z carskimi organami bezpieczeństwa. Po wieloletniej działalności w ramach partii eserów Azef został ostatecznie zdemaskowany w 1908 r.

że ogólnie eserzy wykonali 216 aktów terrorystycznych, a tylko 11 z nich miała przeprowadzić BO¹⁰, choć Autor przyznaje, że są to dane niedokładne, wymagające dalszych ustaleń. Sam na przykładzie badań nad rewolucją w gubernii woroneżskiej w 1907 r. rozpoznał siedem aktów terrorystycznych, które wcześniej nie zostały zaliczone na konto eserom. W ostatnim kontekście Morozow opisał rozmaite plany zabójstwa cara Mikołaja II, które miały być zrealizowane m.in. za pomocą prototypu helikoptera oraz łodzi podwodnej. Czytając o nich i o różnych działaniach operacyjnych Ochrony (od ros. *Отделение по охранению порядка и общественной безопасности*) przeciwko eserom, można odnieść wrażenie, że zamach na cara nie był czymś niewykonalnym, a owa gra wymykała się spod kontroli carskich służb bezpieczeństwa.

Wielka Wojna

Ważnym etapem w życiu i karierze Sawinkowa był wybuch I wojny światowej. Pod koniec 1914 r. przeszedł bowiem kolejną ewolucję ideową, porzucając krytykę przemocy oraz odsuwając się od socjalistów-internacjonalistów i został korespondentem przy armii francuskiej. W tym kontekście Morozow cytuje znaleziony w archiwum obszerny list Georgija Plechanowa¹¹ do Sawinkowa z lata 1915 r., w którym ten pierwszy przekonuje, że pomysł adresata, aby walczyć jako ochotnik w Armii Francuskiej, jest niecelowy. Plechanow nazwał w nim Sawinkowa „utalentowanym pisarzem ziemi rosyjskiej”¹², wskazując, że jako korespondent wystarczająco służy Entencie i Rosji. Jego relacje z frontu zachodniego są jednymi z ciekawszych źródeł reportażowych Wielkiej Wojny, co sprawiło, że Sawinkow stał się znanym socjalistą-obrońcą. Kiedy wybuchła rewolucja lutowa 1917 r., prosił brata Wiktora o pomoc w powrocie do Rosji, co dzięki m.in. wsparciu ówczesnego ministra spraw zagranicznych Rządu Tymczasowego Pawła M. Milukowa nastąpiło w połowie kwietnia 1917 r.

Rewolucja lutowa 1917 r. i wojna domowa w Rosji

Natomiast jeśli chodzi o rewolucję lutową 1917 r. i wojnę domową, to w pierwszej kolejności należy zauważyć, że Morozow podejmuje się nowego

¹⁰ Морозов, Борис Савинков, 123.

¹¹ Georgij Walentyнович Plechanow (ur. 1856 – zm. 1918) – rosyjski filozof, publicysta i polityk. Jeden z głównych twórców rosyjskiej myśli marksistowskiej oraz socjaldemokratycznej. W czasie I wojny światowej aktywnie wspierał działania Ententy; Radziława Gortat, *Jerzego Plechanowa koncepcja rewolucji rosyjskiej* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1979).

¹² Морозов, Борис Савинков, 395.

spojrzenia na rolę Sawinkowa w tzw. puczu gen. Ławra G. Korniłowa. Autor stwierdził nawet, że byłoby lepiej dla „rewolucji-wolności” oraz dla samej Rosji, żeby Sawinkow w sierpniu 1917 r. po prostu niczego nie robił. Według niego możliwe, że wówczas zadziałałyby inne plany wyjścia z kryzysu i uratowania Rządu Tymczasowego. Morozow ma tutaj na myśli zachowanie Rządu Tymczasowego w myśl zasady „koalicji za wszelką cenę” albo realizację planu Wiktora M. Czernowa polegającego na stworzeniu jednolitego rządu socjalistycznego.

Istota krytyki działań Sawinkowa przez Morozowa opiera się na tym, że ten pierwszy z powodu rozluźnionych więzi z partią eserów w czasie rewolucji 1917 r. postawił na indywidualną karierę państwową. Sawinkow, jako przedstawiciel Rządu Tymczasowego, pełnił w 1917 r. kolejno następujące funkcje: komisarza 7 Armii, komisarza Frontu Południowo-Zachodniego, zarządzającego/dyrektora generalnego Ministerstwa Wojny i zastępcy ministra/wiceministra. Jego kariera opierała się więc na związkach ze środowiskami oficerskimi, a przede wszystkim na związkach z Aleksandrem F. Kiereńskim i Korniłowem. Natomiast jej finałem była nieudana próba marszu z gen. Piotrem M. Krasnowem na Piotrogród. Tym samym Sawinkow prowadził politykę, która zmierzała do ratunku państwa, stawiając na zaangażowanie armii. W tym kontekście Autor napisał, że historia Rosji (nie tylko w 1917 r., ale i w 1991 r.) dowodzi, że ci, którzy myślą, że armia jest „dobrym argumentem politycznym w momencie potężnego fermentu rewolucyjnego w kraju”, ponoszą ostatecznie klęskę¹³. Wreszcie przebieg i konsekwencje puczu Korniłowa potwierdził według Morozowa fakt, że Sawinkow niedostatecznie orientował się w ludziach. Tym samym jego złe kalkulacje i sojusze z 1917 r. były kontynuacją błędów związanych ze sprawą Azefa. To samo stało się później, gdy Sawinkow został ofiarą sowieckich służb specjalnych.

W związku z opisem puczu Korniłowa Morozow pisze wręcz o ciosie, który Sawinkow wymierzył własnej partii, gdyż nie zaangażował się w 1917 r. w realizację polityki w sposób partyjny, wykorzystując istniejące mechanizmy władzy i administracji, w tym samorządu terytorialnego. Natomiast pucz Korniłowa zachwiał nie tylko Rządem Tymczasowym, ale i całym układem władzy, który zaistniał w Rosji na przełomie lutego i marca 1917 r. Ułatwiło to dojście bolszewików do władzy. Tym samym esery, którzy na różnych poziomach zaczęli zyskiwać poparcie, nie mogli go wykorzystać w warunkach zaostrzającej się radykalizacji sceny politycznej. Morozow sformułował więc wobec Sawinkowa ciężki zarzut, że ten dystansował się od mechanizmów demokratycznych funkcjonowania państwa i społeczeństwa, stawiając na niejasne porozumienia, czyli w rzeczywistości

¹³ Ibid., 444.

spiski z wojskowymi. Z drugiej strony Morozow sprawiedliwie dodaje, że po kryzysie wywołanym sprawą Azefa stosunek partii eserów do Sawinkowa był skomplikowany, a w 1917 r. nawet „półwrogi”. Dlatego stwierdził, że Sawinkow mógł w latach 1912–1913 odciąć się od eserów i spróbować budować własną karierę polityczną, opierając się na swojej sławie terrorysty i pisarza, tak jak to próbował robić od jesieni 1917 r. Wtedy jednak było już zbyt późno, bo oprócz głośnego nazwiska i zapału do walki z bolszewikami nie posiadał własnych struktur polityczno-partyjnych.

Z punktu widzenia badań nad wojną domową w Rosji, a zwłaszcza jej początkami, ważne są rozważania o działalności Sawinkowa w momencie przewrotu październikowego w 1917 r. Analizując i porównując rozmaite źródła, Morozow wykrył wiele nieścisłości w różnych relacjach swojego bohatera o jego zaangażowaniu w działaniach generała Piotra M. Krasnowa i Kiereńskiego na przełomie października i listopada 1917 r. Raczej nie ulega wątpliwości, że Sawinkow był jednym z tych polityków, którzy w momencie wystąpienia Włodzimierza Lenina i jego współpracowników starali się im przeciwstawić. Badacz szczegółowo opisał to, jak Sawinkow najpierw próbował zorganizować pomoc obrońcom Pałacu Zimowego i ogólnie antybolszewickie siły w Piotrogradzie wraz z generałem Michaiłem W. Aleksiejewem, a następnie jego działalność w obozie Krasnowa. Ten ostatni wraz ze swoim oddziałem zmierzał z Gatczyny do Carskiego Sioła i tym samym rysowała się możliwość pacyfikacji opanowanego przez bolszewików Piotrogradu. Na podstawie analizowanych przez Morozowa dokumentów istnieją uzasadnione podstawy do twierdzenia, że Sawinkow planował zorganizować rząd antybolszewicki po tym, jak wojska generała Krasnowa miały opanować Piotrogród. Według dwóch wersji analizowanych przez rosyjskiego badacza, na czele tego rządu stanąć miał sam Plechanow, który wówczas mieszkał w Gatczynie.

Kolejna część pracy dotyczy podróży Sawinkowa nad Don na przełomie 1917 r. i 1918 r., gdzie wysiłkami generałów Aleksiejewa, Kornułowa i Kaledina była formowana tzw. Armia Ochotnicza, która dała początek największej białej armii w czasie wojny domowej w Rosji. Sawinkow został wówczas członkiem Dońskiej Rady Obywatelskiej (*Донской гражданской совей*, dalej: DRO), czyli organu, który miał stanowić podstawowe zaplecze polityczne dla formującej się antybolszewickiej armii na południu Rosji. Z racji jednak swojej politycznej przeszłości, a także poglądów na sprawy gospodarcze i społeczne, nie zdołał tam wypracować zgodnej dla wszystkich stron płaszczyzny współpracy. Niemniej otrzymał od generałów Aleksiejewa i Kornułowa pełnomocnictwo, żeby udać się do Plechanowa i Mikołaja W. Czajkowskiego i zaprosić ich do pracy w ramach DRO. Najprawdopodobniej był to więc kompromis polegający na tym, że Sawinkow, krytykowany przez część środowiska oficerskiego, wyjechał z miejsca formowania się

Armii Ochotniczej, ale z drugiej strony otrzymał pełnomocnictwa do reprezentowania jej organu w postaci DRO i tym samym aktywności polegającej na pozyskiwaniu i przerzucaniu oficerów nad Don.

Takie pełnomocnictwo umożliwiło stworzenie przez niego własnej organizacji, czyli Związku Obrony Ojczyzny i Wolności, która w pierwszej połowie 1918 r. liczyć miała 5–5,5 tys. członków (głównie oficerów). Według wspomnień jej członka Wasilija F. Kliementiewa organizacja ta została nazwana „związkiem”, a nie „partią”, gdyż jej głównym zadaniem była walka z bolszewikami, co pozwalało skupiać w jednym podmiocie ludzi o poglądach skrajnie monarchistycznych, po lewicowych socjaldemokratów¹⁴. Jeśli chodzi o przyszły ustrój Rosji, to tę sprawę miała w przyszłości rozstrzygnąć wybrana w wyborach demokratycznych Konstytuanta. Natomiast orientacja w polityce zagranicznej opierała się na Entencie, co sprawiło, że Sawinkow aktywnie współpracował – w tym pozyskując środki finansowe na swoją działalność – z przedstawicielami francuskiej misji wojskowej oraz Czechosłowakami.

Największym przedsięwzięciem Związku była organizacja antybolszewickiego powstania w Jarosławiu, Rybińsku i Muromie w połowie 1918 r. Jego zamiysł opierał się na współpracy z Francuzami, którzy pierwotnie mieli zobowiązać się do desantu w Archangielsku i tym samym nawiązać kontakt z powstańcami. Dlatego odwiedli Sawinkowa od koncepcji powstania w Moskwie, bojąc się, że mogą w niej interweniować Niemcy. I w tym miejscu Morozow zadał pytanie, czy wypadki mogłyby potoczyć się inaczej, gdyby powstanie wybuchło w Moskwie, a Sawinkow współdziałał z innymi siłami antybolszewickimi. Zwłaszcza że lewicowi eserzy również latem 1918 r. wystąpili przeciw bolszewikom.

Oczywiście, w związku z badaniami i założeniami Morozowa powstaje wiele pytań, przede wszystkim o to, czy istniały podstawy do przełamania wzajemnych uprzedzeń między poszczególnymi liderami i ośrodkami antybolszewickiego ruchu w czasie wojny domowej. Sam Morozow uznał, że niezdolność do porozumień między różnymi liderami ruchów antybolszewickich stanowi jedną z przyczyn ich klęski w walce z bolszewikami. Według niego liderzy tych ruchów „w większości nie odpowiadali wyzwaniom historii”, a ich postawa w 1917 r. i w czasie wojny domowej odpowiadała staremu przysłowiu, że „generałowie szykują się do starych wojen”¹⁵. Nie potrafili bowiem według Morozowa przełamać swoich starych poglądów i partykularnych interesów.

¹⁴ Василий Ф. Климентьев, *В большевицкой Москве: (1918–1920)* (Москва: Русский путь, 1998), 121–122.

¹⁵ *Ibid.*, 479.

Kolejnym etapem aktywności Sawinkowa było lato 1918 r. i wystąpienie Korpusu Czechosłowackiego przeciwko bolszewikom na Powołżu oraz przejście tam władzy przez Komitet Członków Zgromadzenia Konstytucyjnego (*Комитет членов Учредительного собрания – Комуч*, tzw. Komucz). Zręby tej ostatniej organizacji zaczęły powstawać po rozpadnięciu przez bolszewików Zgromadzenia Konstytucyjnego w styczniu 1918 r. Kierownictwo eserów zastanawiało się wówczas nad wariantami wznowienia Konstytuanty, m.in. w Kijowie i Nowoczerkasku. Ostatecznie w maju 1918 r. na VIII Radzie Partii podjęto decyzję o zwołaniu Komucza w Samarze, czyli „Mekce” eserów, gdyż to właśnie tam powstały w latach dziewięćdziesiątych XIX w. zręby tego ugrupowania. Region ten graniczył z rolniczo-chłopską tambowszczyzną oraz saratowszczyzną, co w połączeniu z kontrolą arterii rzecznej Wołgi dawało możliwość zbudowania silnego antybolszewickiego frontu. Plan ten według Morozowa zakończył się jednak klęską, gdyż Ludowa Armia Komucza zamiast rozwijać ofensywę na południe, i tym samym z Saratowa „wyciągnąć rękę” ku astrachańskiemu i uralskiemu kozactwu oraz Armii Ochotniczej Aleksiejewa, ruszyła na północ, czyli na Kazań. I tam Sawinkow włączył się w działalność Komucza, walcząc w oddziale generała Władimira O. Kappela.

W kontekście realiów 1918 r. w Rosji Morozow przywołał dokładnie niedatowaną analizę ówczesnej sytuacji politycznej i militarnej, którą w tamtym okresie sporządził Sawinkow¹⁶. Z jednej strony problemem miał być brak koordynacji na poziomie strategicznym. Z drugiej na poziomie politycznym, gdyż od czasów Kiereńskiego i Kornilowa istniała rywalizacja pomiędzy dwoma głównymi nurtami sił niebolszewickich. Pierwszy z nich, mający być przedłużeniem polityki Kiereńskiego, opierał się na koncepcji uznania najwyższej władzy Konstytuanty, która była wybrana jesienią 1917 r. Przedstawiciele tego nurtu mieli dążyć do utworzenia republiki opierającej się na „socjalistycznych i półsocjalistycznych zasadach”, takich jak m.in. tzw. socjalizacja ziemi. Jego partyjno-polityczną emanacją był Sojusz Odrodzenia Rosji (powstały z tzw. lewego centrum), który w znacznym stopniu powołał tzw. Naradę Ufimską. Z kolei drugim nurtem był „święty sojusz republikanów i konstytucyjnych monarchistów w celu odbudowy wielkiej i wolnej Rosji”, który na pierwszym miejscu postawił ideę ojczyzny. Miał on być „obcy” doświadczeniom socjalistycznym, gdyż ekonomiczny sens rewolucji rosyjskiej widział w ustanowieniu prywatnej własności rolnej. Jeśli chodzi o ustrój państwa, nurt ten opierał się na idei nieprzesądzania, ale Konstytuanta powinna być wybrana na nowo. Politycznie-ideowo i wojskowo związany miał być z gen. Aleksiejewem, czyli białą Armią Ochotniczą i sawinkowowskim Związkiem.

¹⁶ *Три брата (То, что было)*, 422–423.

Natomiast utworzenie z Samarskiego i Omskiego tzw. Ogólnorosyjskiego Rządu Tymczasowego było kompromisem tych dwóch nurtów, choć w praktyce dominował pierwszy.

W tym dokumencie ważna jest też uwaga Sawinkowa o bolszewizmie. Napisał w nim, że będąc „obrzydliwym wyrodzeniem socjalizmu”¹⁷, nie posiada głębokich korzeni w rosyjskim ludzie. Bolszewizm bowiem „narodził się na gruncie klęsk wojennych, zmęczenia wojną, długiego niewolnictwa za czasów carskich, niedostatku wykształcenia w masach. Rozkwitł pod wpływem propagandy fanatyków i ludzi, którzy pracują za niemieckie pieniądze”¹⁸. Niemniej, pisząc o Armii Czerwonej, Sawinkow zwrócił uwagę, że Lew Trocki wprowadził w niej „żelazną dyscyplinę”, a żołnierze byli w niej materialnie zabezpieczeni (m.in. dobrze karmieni oraz wyekwipowani i uzbrojeni). Siłą tej armii miał być też przemysł wojenny. W związku z tym lider Związku Obrony Ojczyzny i Wolności konstatawał, że dla pokonania bolszewizmu w Rosji konieczna jest interwencja zewnętrzna. Widać więc, że w warunkach wojny domowej bolszewizm był dla niego czymś nienaturalnym, obcym i wrogim dla rosyjskości, a w zwalczeniu tej „choroby” powinni pomóc Rosjanom przedstawiciele Ententy. To pismo jest o tyle ważne, że we wrześniu 1924 r., kiedy Sawinkow zaczął współpracować z bolszewikami, napisał swój słynny artykuł „Dlaczego uznałem władzę sowiecką?”, w którym zanegował wcześniejsze stwierdzenia. Napisał w nim, że należy „zostawić mit o białym jabłku z czerwoną skórą”, gdyż tak naprawdę to jabłko, czyli rosyjski lud, jest w istocie czerwony. Konstatawał, że „stare życie umarło”, a symbolem narodzin nowego są „miliony komsomolców”. Stąd uznał, że „wola ludu jest prawem”, a on może być tylko jego służą, nawet jeśli lud nie ma racji. Natomiast drugim argumentem na rzecz uznania sowietów było to, że działalność emigracyjna była realizowana tylko w interesach państw goszczących i tym samym przeciwko Rosji.

Wracając do 1918 r., odnotować należy, że po klęsce wojsk Komucza Sawinkow udał się do Ufy, a następnie Omska, gdzie próbował włączyć się w prace Tymczasowego Ogólnorosyjskiego Rządu (tzw. Dyrektoriat). Niemożność wypracowania płaszczyzn porozumienia między Sawinkowem a władzami w Omsku, wynikająca – jak dowodzi Morozow – m.in. z powodu obaw socjalisty Nikołaja D. Awksjentjewa przed Sawinkowem, doprowadziły do tego, że w październiku 1918 r. ten drugi otrzymał pełnomocnictwo do reprezentowania Dyrektoriatu przed mocarstwami Ententy. Wydaje się więc, że znaleziono kompromisową formułę współpracy, w ramach której aktywność Sawinkowa skupiałaby się na pozyskiwaniu poparcia i pomocy dla antybolszewików na Syberii. Został swojego rodzaju ministrem spraw

¹⁷ Ibid., 425.

¹⁸ Ibid.

zagranicznych Dyrektoriatu, chociaż wyłączonym z wewnętrznych procesów partyjno-politycznych na Syberii. W czasie jego podróży do Paryża w Omsku doszło jednak do przewrotu wojskowego i władzę przejął admirał Aleksander W. Kołczak. Sawinkow uznał jego rządy i aktywnie pracował we Francji na rzecz pozyskania poparcia dla białych. Z kolei sam latem 1919 r. został członkiem Rosyjskiej Narady Politycznej, która powstała, żeby reprezentować rosyjskie interesy w czasie konferencji pokojowej w Paryżu. Stworzyło to możliwość do wejścia w relacje z głównymi dyplomatami i politykami europejskimi. Z drugiej strony oznaczało to, że ekstermista znalazł się w jednym organie z byłym carskim ministrem spraw zagranicznych Sergiuszem D. Sazonowem. To wszystko było powodem konfliktów Sawinkowa z tymi socjalistami, którzy zostali obaleni przez Kołczaka. W tym kontekście Morozow przytacza fragmenty korespondencji Sawinkowa z Nikołajem D. Awksjentjewem z 1920 r., gdzie ten pierwszy w celu odnowienia kontaktu próbował wyjaśniać swoją decyzję o poparciu Kołczaka. Co ciekawe, Sawinkow – od 1917 r. członek masonerii – zwrócił się do Aksjentjewa, również masona, w „braterskim porządku”. Z kolei ten drugi zaczął swój list od zwrotu „Miłośniwy gosudarze Borysie Wiktorowiczu”, co miało być uszczypliwą uwagą o porzuceniu przez Sawinkowa poglądów socjalistycznych na rzecz pravicowych, a wręcz monarchistycznych.

Piłsudski a Sawinkow

Sprawie współpracy Sawinkowa z Józefem Piłsudskim autor pracy poświęcił mało miejsca. Jednak ta część książki może nieco rozczarować, nie tylko polskiego badacza i czytelnika. Niestety, nie wykorzystana została podstawowa literatura na ten temat. Nie ma tam choćby pracy Andrzeja Nowaka pt. *Polska i trzy Rosje. Polityka wschodnia Piłsudskiego i sowiecka próba podboju Europy w 1920 roku*¹⁹, chociaż w 2020 r. obaj badacze mieli okazję debatować w Warszawie właśnie na temat Sawinkowa. Morozow w kontekście charakterystyki Piłsudskiego jako jedno z głównych źródeł wybrał wpis w Wikipedii pt. „Józef Piłsudski” i rzekome słowa o „wyjściu z czerwonego tramwaju”. Natomiast sam pomysł porównania Piłsudskiego oraz Sawinkowa i próba odpowiedzi, dlaczego temu drugiemu nie udało się sukces podobny do Naczelnika, jest inspirujący badawczo. Rosyjski naukowiec stwierdził, że podstawowa odmiennność warunków działania obu postaci opierała się na różnicy stopnia rozwoju świadomości politycznej i narodowej w Polsce i Rosji. W tym sensie w latach 1917–1918 miał być w narodzie polskim „nie do porównania” wyższy niż w narodzie rosyjskim.

¹⁹ Andrzej Nowak, *Polska i trzy Rosje. Polityka wschodnia Piłsudskiego i sowiecka próba podboju Europy w 1920 roku* (Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2021).

Odnosiło się to przede wszystkim do mas, które w pierwszej kolejności chciały rozwiązać swoje klasowe i grupowe interesy.

W tym kontekście Morozow przywołał dokument z Centralnego Archiwum FSB Rosji, autorstwa znanego działacza eserowskiego Abrama R. Goca, w którym ten ostatni próbował odpowiedzieć na pytanie, dlaczego masy ludowe Rosji nie wsparły działaczy antybolszewickich w wojnie domowej²⁰. Goc napisał, że on i jego towarzysze z partii eserowskiej uważali latem 1918 r., że „rewolucyjna Rosja przejdzie swoją drogę od Narwy do Połtawy”, czyli od klęsk do zwycięstwa z Niemcami i bolszewikami. Powoływano się na przykłady „narodowo-wyzwoleńczej wojny, organizowanej w Prusach w 1813 r.” Takie koncepcje opierano na ocenie, że część ludności oraz żołnierzy byłej armii carskiej rozczarowała się hasłami o zawarciu „szybkiego pokoju” i zaczęła być świadoma, że zagrożenie ze strony imperializmu nie znikło. To wszystko okazało się jednak iluzją. Goc stwierdził, że patos, który mógł prowadzić masy do walki, powinien mieć charakter socjalny, nie tylko narodowy. Do narodowej świadomości mogły one dojść właśnie przez jej uzmysłowienie. Dlatego antybolszewikom nie udało się porwać większości mieszkańców Rosji, opierając się na hasła „narodowo-rewolucyjnego odrodzenia państwa”.

Łubianka i śmierć

Ostatni z rozdziałów pracy Morozowa dotyczy aresztowania Sawinkowa przez władze ZSRS. Rozpoczyna się od stwierdzenia, że Sawinkow już w 1923 r. „zaczyna uświadamiać sobie brak realnych perspektyw swojej walki z reżimem bolszewickim i powątpiewać w jej efektywność i słuszność”²¹. Morozow przywołuje zeznania swojego bohatera, które według niego władze sowieckie starały się skrywać (żeby nie umniejszyć sukcesu swoich służb specjalnych), dotyczące tego, że Sawinkow na przełomie 1923 i 1924 r. był bliski wydania oświadczenia o zaprzestaniu swojej antybolszewickiej działalności emigracyjno-konspiracyjnej. Na zmianę tej decyzji miał wpłynąć przyjazd z sowieckiej Rosji rzekomych działaczy antybolszewickich (w rzeczywistości funkcjonariuszy sowieckich służb), którzy przekonali go do tego, że w Sowietach powstała nie tylko silna organizacja konspiracyjna, ale i rosło nowe pokolenie, które chciało wystąpić przeciwko bolszewikom i zrealizować ideały socjalistyczno-demokratyczne. Natomiast Sawinkow wskazywał, że mimo wątpliwości podjął decyzję o wyjeździe do Sowietów, gdyż chciał przekonać się osobiście o tamtejszej sytuacji.

²⁰ Морозов, Борис Савинков, 622.

²¹ Ibid., 632.

Biograf, powołując się na zbiór dokumentów „Sawinkow na Łubiance”²², zwrócił uwagę, że jego autorzy napisali, że nie dysponowali dokumentami z okresu od 15 do 21 sierpnia 1924 r., czyli od momentu aresztu Sawinkowa w Mińsku do czasu jego pierwszego przesłuchania na Łubiance. Morozow wskazuje, że „zwłaszcza w te dni szła aktywna namowa Sawinkowa do współpracy i były osiągnięte określone porozumienia”²³. Chodzić mogło o organizację fikcyjnego procesu sądowego, na podstawie którego Sawinkow otrzymałby niski wyrok, a następnie amnestię i określone stanowisko. W tym kontekście zostały przywołane relacje Nikołaja W. Walentinowa oraz Borysa I. Gudzia. Pierwszy z nich napisał, że Feliks Dzierżyński miał zamiar uczynić Sawinkowa księgowym w Najwyższej Radzie Gospodarki Narodowej (ros. *Высший совет народного хозяйства*), a drugi o tym, że mógł on nawet pracować w sowieckich organach bezpieczeństwa. W tym ostatnim przypadku chodziło o to, że Sawinkow na przesłuchaniu, które miał prowadzić Artur Ch. Artuzow²⁴, miał powiedzieć temu śledczemu, że stanowisko, które on zajmuje, może być dla Sawinkowa zbyt niskie.

Morozow przywołał również korespondencję między Aleksiejem G. Mjagkowem a Władimirem L. Burcewem²⁵. W listach z maja 1925 r., gdzie omawiano problem tego, czy Sawinkow porozumiał się z bolszewikami już przed sierpniem 1924 r., obaj rosyjscy emigranci poddali w wątpliwość tę wersję. Z kolei w liście z 27 września 1924 r. Burcew napisał, że już od momentu aresztu, a zwłaszcza w czasie procesu sądowego, Sawinkow po prostu targował się z władzami bolszewickimi, choć to, że przeszedł na ich stronę, nie budziło wątpliwości. Dlatego w ocenie Burcewa od tego momentu należało oceniać Sawinkowa nie jako „brata” czy „przyjaciela”, a „wroga”²⁶.

Jeśli chodzi o spotkanie Sawinkowa z Leonidem B. Krasinem²⁷, przedstawicielem dyplomatycznym i handlowym RFSRR/ZSRS w Wielkiej Brytanii, które

²² Алтер Л. Литвин, ред., Виктор К. Виноградов et al., zest., *Борис Савинков на Лубянке. Документы* (Moskwa: РОССПЭН, 2001).

²³ Морозов, *Борис Савинков*, 639.

²⁴ Artur Christianowicz Artuzow (ur. 1891 – zm. 1937) – funkcjonariusz sowieckich organów bezpieczeństwa; Дональд Рейфилд, *Сталин и его подручные* (Moskwa: Новое литературное обозрение, 2008).

²⁵ Włodzimierz Lwowicz Burcew (ur. 1862 – zm. 1942) – rosyjski pisarz, publicysta, wydawca, rewolucjonista-narodowolec. Zasłynął zdemaskowaniem agenta carskiej Ochrany i prowokatora Azefa; Владимир Бурцев, *В погоне за провокаторами* (Moskwa: Современник, 1990).

²⁶ Морозов, *Борис Савинков*, 655.

²⁷ Leonid Borisowicz Krasin (ur. 1870 – zm. 1926) – rewolucjonista, działacz bolszewicki, inżynier polityk i dyplomata. Od 15 V 1921 do 23 VII 1923 r. przedstawiciel dyplomatyczny i handlowy ZSRS w Wielkiej Brytanii, od 6 VII 1923 do 18 XI 1925 r. ludowy komisarz handlu zagranicznego

miało miejsce w grudniu 1921 r. w Londynie, to Morozow przytacza relację, że odbyło się ono na prośbę strony brytyjskiej. Zgodnie z tą wersją chodzić mogło o to, że Brytyjczycy mieli postawić warunek polegający na tym, że przed spotkaniem Davida Lloyd George'a z Sawinkowem (Sidney Reilly o organizację takiego spotkania miał poprosić Winstona Churchilla) ten drugi miał uprzednio spotkać się z przedstawicielem bolszewickiej Rosji. Dzięki temu brytyjski premier mógł pozyskać informacje o oczekiwaniach Moskwy wobec Zachodu, w tym wobec Londynu, a przy okazji ich ocenę Sawinkowa. Istnieje więc podejrzenie, że Brytyjczycy wykorzystali dyplomatycznie oraz informacyjnie Sawinkowa, nie kontynuując z nim współpracy po tym spotkaniu. Natomiast w czasie rozmowy Krasin miał zaproponować Sawinkowowi wysoką funkcję w sowieckiej dyplomacji, na co Sawinkow przedstawił swoje warunki współpracy z bolszewikami (przekazanie władzy demokratycznie wybranym sowietom; likwidacja Wszechrosyjskiej Komisji Nadzwyczajnej /ros. ВЧК при ЧК РСФСР – Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при Совете народных комиссаров РСФСР, WCzK/; uznanie zasady drobnej własności ziemskiej). Co ważne, Krasin miał odpowiedzieć, że nie posiada pełnomocnictw do takich rozmów, ale wskazał, że po powrocie z Moskwy można kontynuować spotkania. Być może Krasin sugerował Sawinkowowi pewną ewolucję ustroju bolszewickiej Rosji (w celach dezinformacji), a być może sondował też status i stan psychiczny Sawinkowa.

Omawiając materiały „Sprawy Sawinkowa” z Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (ros. РГАСПИ: Российский государственный архив социально-политической истории), Morozow stwierdza, że nie ma wątpliwości, że Sawinkow zakończył swoje życie samobójstwem²⁸. W więzieniu miał specjalne warunki: m.in. drogie meble, dywany, jedzenie z restauracji. Organizowano dla niego również wizyty w moskiewskich restauracjach, a także spacerów w tamtejszych parkach. Jeśli czekiści lub Politbiuro (ros. Политическое бюро ЦК РКП(б) – Политбюро) chcieliby zabić Sawinkowa, to mogliby to zrobić w celi lub w więziennym szpitalu. Interesujące są również rozważania o okolicznościach samobójczego skoku z okna na Łubiance. W tym zakresie Morozow dokonał analizy wspomnień czekisty Gudzia, który wskazał na to, że przed skokiem Sawinkow był w restauracji, gdzie miał wraz z czekistami spożywać alkohol. To mogło być jednym z czynników, które wywołały lub wzmożyły nostalgię i rozdrażnienie, a w końcu impulsywną decyzję o samobójstwie. Pamiętać

ZSRS (pierwszy kierownik bolszewickiej dyplomacji handlowej), od 31 V 1924 r. członek Komitetu Centralnego RKP(b)/WKP(b). Negocjator uznania rządu sowieckiego przez Wielką Brytanię i Francję i brytyjsko-sowieckiego traktatu handlowego; Семен С. Хромов, Леонид Красин: *Неизвест. Страницы биографии: 1920–1926 гг.* (Moskwa: Ин-т рос. истории РАН, 2001).

²⁸ Морозов, Борис Савинков, 661.

należy, że Sawinkow gotów był do aktywnej współpracy z władzą, ale reżim na ten temat milczał. W tym kontekście ważny był stosunek Stalina do sprawy Sawinkowa, polegający na sprzeciwie tego pierwszego wobec planów niemieckiego wyroku sądowego i potencjalnego wykorzystania dawnego lidera BO przez reżim sowiecki. Stalin najwyraźniej nie chciał wywoływać dezaprobaty ze strony sprawdzonych kadr bolszewickich, które mogły krytykować fakt, że wśród nich znajdzie się, a być może nawet znacząco awansuje, ich dotychczasowy wróg. Nie oznaczało to jednak, że Stalin dążył do zabójstwa Sawinkowa. Natomiast czekiści starali się okoliczności skoku ukryć, gdyż mogli okazać się winnymi niedopełnienia obowiązków służbowych.

Klucz do poglądów Sawinkowa

Morozow, opisując ostatnie miesiące życia Sawinkowa, przedstawił ewolucję jego postawy politycznej, polegającą na tym, że w warunkach rewolucji 1917 r. i następnie wojny domowej koncepcja walki za Rosję i państwo rosyjskie wypierała z niego rewolucjonistę. W ramach tych procesów Sawinkow-państwowiec w coraz mniejszym stopniu był Sawinkowem-rewolucjonistą. Oznaczało to, że w konsekwencji porzucił ideały walki za wolność i prawa indywidualne na rzecz „uznania niedemokratycznej władzy bolszewików w imię ratunku państwowości rosyjskiej”. Dodatkowo dochodzić miało do tego rozczarowanie wynikające z uczestnictwa w walce z bolszewikami w wojnie domowej, gdzie Sawinkow zauważyć miał, że z czasem znaczna część chłopstwa była wrogo nastawiona do sił antybolszewickich, przede wszystkim do białych. Stąd jego twierdzenia, że jeśli lud Rosji uznał bolszewików, to Sawinkow powinien być z tym ludem i wdrażać niezbędne reformy socjalno-gospodarcze na modłę bolszewicką. Co ważne, Morozow zwrócił w tym kontekście jeszcze uwagę na jeden aspekt, a mianowicie na to, że Sawinkow mimo walki z caratem i monarchią ze sceptycyzmem – a nawet niechęcią – odnosił się do ustroju demokratycznego, przedstawicielskiego i partyjnego. Takie przekonania wpłynęły na to, że pod koniec życia miał zainteresować się faszyzmem, a w konsekwencji uznał model władzy bolszewików. Możliwie więc, że w innej konstelacji międzynarodowej, ustrojowej i politycznej odnalazłby się w roli wodza reżimu niedemokratycznego. Źródła takiej postawy były właściwe dla części rosyjskiej inteligencji rewolucyjnej, która w procesie walki z caratem wykształciła w sobie skłonność do autorytarnych czy nawet totalitarnych metod politycznych lub wzorów ustrojowych. Sawinkow bowiem, o czym była już mowa, był produktem swojej epoki, czyli przedstawicielem inteligencji okresu przechodniego, która cechowała się m.in. silnym indywidualizmem i walką o ideały wolności, realizowanymi pod sztandarem demokracji lub socjalizmu. Jak jednak stwierdził Morozow, istoty tych ostatnich części inteligencji nie

rozumiała. Sam Sawinkow w momencie, kiedy pojawił się na wyżynach rosyjskiej polityki, czyli w czasie rewolucji 1917 r., polityki jako takiej nie znał. Jego kariera opierała się bowiem na działalności konspiracyjnej i terrorystycznej, co skłaniało go to do szukania rozwiązań w formie odgórnej, czyli spisów i porozumień elit. Sawinkow czuł się przy tym człowiekiem czynu, nierozumiejącym istoty skomplikowanych procesów partyjno-politycznych, które mogą być prowadzone w sensie konsensualnym. Powstaje również pytanie, czy u kresu swoich dni rozumiał naturę rozwijającego się reżimu komunistycznego.

Nie można jednak pominąć tego, że Morozow kompleksowo analizując życiorys Sawinkowa, krytykuje go za określone działania i wybory, ale z drugiej strony wskazuje, że tylko współcześni jego bohatera mają prawo go osądzać. Autor również zaznaczył, że część dokumentów dotyczących tej postaci jest jeszcze niedostępna dla badaczy.

Podsumowanie

Książka Morozowa jest jedną z ważniejszych publikacji z zakresu historii Rosji przełomu XIX i XX w., która została wydana w Rosji w ostatnich latach. Stanowi przejaw tendencji wśród części współczesnej historiografii rosyjskiej, która jako jedną z potrzeb badawczych stawia sobie za cel analizę osiągnięć i niedostatków rosyjskiej historiografii emigracyjnej, sowieckiej, a także prac powstałych w latach dziewięćdziesiątych XX w. w Rosji oraz za granicą, a następnie chęć ponownego i kompleksowego zbadania głównych zagadnień politycznych i militarnych, które dotyczyły funkcjonowania sił antybolszewickich, a przede wszystkim ustalenia przyczyn ich upadku. W tym ostatnim aspekcie dostrzegalne jest poszukiwanie przez rosyjskich badaczy odpowiedzi na pytanie, czy przewrót październikowy 1917 r. i przebieg wojny domowej w postaci zwycięstwa bolszewików były nieuniknione. Oznacza to więc próbę weryfikacji twierdzenia, czy opisane wydarzenia wpisywały się w prawidłowość historycznego rozwoju Rosji, np. wybuch rewolucji lutowej 1917 r., a jeśli tak, to czy dojście do władzy bolszewików było jedynym scenariuszem, który miał szansę na realizację. Towarzyszy temu licznie wprowadzany do obrotu naukowego materiał archiwalny, m.in. w formie publikacji dzienników, wspomnień czy zbiorów dokumentów. Przynajmniej tak to wyglądało do 2022 r. Pytanie, czy sankcje i konflikt z Zachodem nie wpłyną na wygaszenie tego trendu.

Sam Morozow wielokrotnie w swojej pracy zwracał uwagę na zagadnienia, które wymagają dalszych badań. Na przykład w kontekście jarosławskiego powstania w 1918 r., które było zorganizowane przez Związek Obrony Ojczyzny i Wolności, Morozow sformułował ważny wniosek ogólny co do badań nad okresem wojny domowej w Rosji:

„Historia wydarzeń wojny domowej w Rosji wymaga nowych badań i bardzo poważnego przemyślenia. Przecież współczesne społeczeństwo rosyjskie po dziś dzień żyje wśród wielu sowieckich mitów i stereotypów o wydarzeniach tamtego czasu. Do dziś w głowach wielu obywateli dominuje obraz o tym, że sto lat temu absolutna większość ludności ówczesnej Rosji w pełni popierała bolszewizm”²⁹.

Według przekonywujących argumentów Morozowa rok 1918 w Rosji to czas chaosu, narastającej anarchizacji i atomizacji społeczeństwa, ale nie tylko w połączeniu z inercją, pasywnością i bezwolą ludności. Część mieszkańców ówczesnej Rosji bowiem negatywnie zareagowała na rządy bolszewików lub po krótkim czasie od objęcia przez nich sterów państwa zwyczajnie rozczarowała się nimi i zaczęła się im przeciwstawiać. Problem jednak w tym, że „powszechne zdziwienie w warunkach rozkręcającej się wojny domowej stopniowo zmieniło tkankę społeczeństwa rosyjskiego”³⁰. Wojna ta miała bowiem oblicze klasowe, więc terroryzowano lub mordowano przedstawiciele arystokracji, szlachty, inteligencję, oficerów, kupców, przemysłowców, spółdzielców czy działaczy ziemstw i samorządów miejskich. Ta brutalna metoda wpłynęła na zwycięstwo bolszewików. Niemniej pewne zjawiska polityczne, społeczno-gospodarcze i kulturowe z 1918 r. generowały opór przeciwko bolszewikom. Dlatego Morozow konstatuje, że dalsze badania nad tymi procesami są potrzebne.

W tej recenzji książki nie można jednak pominąć uwag o jej małych niedoskonałościach. Nie tylko w kontekście rozdziału o Sawinkowie i Piłsudskim zwracam uwagę na brak uwzględnienia najnowszej literatury przedmiotu. Na przykład w kwestii przyjazdu Sawinkowa nad Don Morozow nie odwołał się do najnowszej monografii Aleksandra S. Puczenkowa o powstaniu Armii Ochotniczej³¹. W pracy nie ma też odniesienia do ważnego źródła z epoki, czyli dziennika Pawła M. Milukowa z lat 1918–1921, gdzie o Sawinkowie lub o jego działalności wspomniano aż dwudziestokrotnie³². Morozow nie porównał również Sawinkowa z innymi politykami czy wojskowymi, którzy przeszli na stronę bolszewików. Może w tym kontekście warto byłoby porównać motyw i zachowanie Sawinkowa z częścią

²⁹ Ibid., 481.

³⁰ Ibid.

³¹ Zob. Sadłowski, „Artykuł recenzyjny monografii naukowej Aleksandra S. Puczenkowa pt. «Первый год Добровольческой армии. От возникновения Алексеевской организации до образования Вооруженных Сил на Юге России (ноябрь 1917 декабрь 1918 года)»», *Przegląd Historyczno-Wojskowy* (dalej: PHW) 23 (74), nr 1 (279) (2022): 204–212, [https://doi.org/10.32089/WBH.PHW.2022.1\(279\).0007](https://doi.org/10.32089/WBH.PHW.2022.1(279).0007).

³² [Павел Н. Милюков], *Дневник П. Н. Милюкова. 1918–1921* (Москва: РОССПЭН, 2004).

tw. wojenspeców³³. Przecież przejścia emigrantów do obozu bolszewików nie były aż tak rzadkie. Niezgodnie z warsztatem umieszczono materiały z Internetu, wskazując jedynie na tzw. link oraz datę dostępu, bez ukazania tytułu, co to za materiał (np. przyp. nr 124 w zakończeniu książki). To wszystko nie wpływa jednak na wielką wartość pracy Morozowa.

Biorąc pod uwagę pełnoskalową agresję Rosji na Ukrainę, która rozpoczęła się 24 lutego 2022 r., należy uznać, że Morozow postąpił słusznie, decydując się opublikować biografię Sawinkowa, mimo że nie rozwinął niektórych problemów badawczych związanych z życiem swojego bohatera, a tylko je ogólnie zarysował (np. jego okres w Polsce). Pewne bowiem nieznanne momenty z życia bohatera biografii, uwarunkowania lub motywy jego zachowania można opisać w oddzielnej pracy lub w kolejnym wydaniu, co zresztą Autor zapowiedział już we wstępie do recenzowanej książki. Natomiast to, co opublikował Morozow, wnosi wiele do historiografii dziejów Rosji przełomu XIX i XX w. i stanowi nieoceniony materiał do dalszych rozważań dla innych badaczy. Zwłaszcza w warunkach, kiedy Rosja zamyka dostęp dla naukowców z Zachodu. Stąd nie za wadę, ale zaletę uznaję liczne i długie cytaty z różnych źródeł archiwalnych, wspomnień czy też innych monografii naukowych. I wreszcie należy pamiętać, co sugeruje podtytuł, że książka Morozowa to „doświadczenie biografii naukowej”.

Michał P. Sadłowski
Uniwersytet Warszawski

³³ Zob. Sadłowski, „Artykuł recenzyjny monografii naukowej pt. «Военспецы. Очерки о бывших офицерах, стоявших у истоков Красной армии»», *PHW* 23 (74), nr 3 (281) (2022): 243–257, [https://doi.org/10.32089/WBH.PHW.2022.3\(281\).0009](https://doi.org/10.32089/WBH.PHW.2022.3(281).0009).